

تبیین مؤلفه‌های حس مکان در مساجد تاریخی دزفول

حامد حیاتی* بتول مرتضوی کیا**

چکیده

از ابعاد مهم در ارتقای کیفیت محیط‌های شهری، حس مکان است. وجود این حس که عاملی در شکل‌گیری پایه‌های ارتباطی استفاده‌کنندگان و محیط است، انگیزه لازم برای ماندگاری فرد در محیط را به وجود می‌آورد و منجر به ایجاد محیط‌های باکیفیت نیز خواهد شد. کیفیت معماری مساجد برای ایجاد حس مکان، از مسائل مورد توجه معماران است. مساجد تاریخی شهر دزفول که از معماری غنی در ادوار مختلف تاریخی بی‌نصیب نبوده، دارای حس مکانی خاص هستند. مؤلفه‌های متعددی همچون؛ ادراکی، کالبدی، اجتماعی و عملکردی، بر حس مکان در مساجد تأثیر می‌گذارند؛ لذا در این پژوهش، به بررسی آنها می‌پردازیم.

هدف این تحقیق، تبیین نقش مؤلفه‌های حس مکان در مساجد تاریخی است تا با شناخت آنها بتوان کیفیت ایجاد حس مکان را در معماری مساجد سوق داد. در این تحقیق از طریق پرسش‌نامه، ۵ نمونه از مساجد تاریخی شهر دزفول با نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شد و مورد مطالعه قرار گرفت و برای سنجش رابطه میان متغیرها، از روش پژوهش همبستگی پیرسون و از آزمون‌های رگرسیون خطی ساده و چند متغیره برای تعیین رابطه و شدت و جهت رابطه بین متغیرهای مستقل و وابسته استفاده شد. برای تجزیه و تحلیل آماری، نرم‌افزار SPSS مورد استفاده قرار گرفت. مطابق نتایج به‌دست‌آمده، مؤلفه‌های کالبدی و ادراکی، بیشترین اثر و ابعاد اجتماعی و عملکردی، تأثیر کمتری در القای حس مکان در مساجد را دارند. متغیرهای فرم و هندسه بصری، فرم و هندسه ادراکی و خدمات به صورت مستقیم در القای حس مکان در مساجد مؤثر هستند.

کلیدواژه‌ها: حس مکان، معماری، مساجد تاریخی، دزفول

* Hamedhayaty@yahoo.com

** مدرس گروه معماری، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران (نویسنده مسئول).

B.mortazavi2871@gmail.com

** دانشجوی کارشناسی ارشد مهندسی معماری، مؤسسه آموزش عالی جهاد دانشگاهی اهواز.

مقدمه

مسجد در شهرسازی سنتی، همواره در نقطه عطف محیط قرار می‌گرفت و در منظومه‌ای از عملکردهای متنوع و آشنا، بخشی از ملزومات حیات جاری شهر قلمداد می‌شد. هم‌جواری زندگی مادی و معنوی، موجبات پیوند و دل‌بستگی اجتماع با فضای مکانی مسجد را فراهم می‌کرد. در واقع، کیفیت مساجد تنها توسط عوامل فیزیکی تعیین نمی‌شد، بلکه محصول ارتباط و برهم‌کنش متقابل بین فضای مسجد و استفاده‌کنندگان از آن بود (سجادزاده و دیگران، ۱۳۹۵: ۲۹). کیفیت معماری مسجد و انتخاب طرح‌های معماری سنتی یا نوآورانه، از مسائل مورد توجه معماران است. با توجه به تحولاتی که در طراحی مساجد رخ داده‌اند، مشخص نیست که این تحولات توانسته باشند حس مکان و تعلق مردم به محیط معنوی مسجد را که عاملی مهم در ارتباط بهتر افراد با مسجد است محقق نمایند. در حالی که بررسی بسیاری از تحقیقات اواسط قرن بیستم نشان داده است که برخی از عوامل اجتماعی و روانی نسبت به ویژگی‌های کالبدی عوامل مؤثرتر هستند، تحقیقات دیگر نشان داده که کیفیت و ویژگی‌های محیط کالبدی می‌توانند پاسخ‌گوی توقعات و نیازهای مردم نیز باشند. با توجه به تفاوت‌هایی که در طراحی مساجد در دوره اخیر وجود دارند، به نظر می‌رسد که تمرکز بر طرح کالبدی مساجد بتواند سنجش حس مکان و نقش طرح‌های مختلف کالبدی بر حس مردم نسبت به مسجد را تأمین نماید (فلاح، ۱۳۸۴). هدف این تحقیق، عبارت از تبیین نقش مؤلفه‌های حس مکان در معماری مساجد تاریخی است تا به منظور شناسایی عوامل ایجادکننده حس مکان در مساجد و سپس تطبیق این عوامل در طرح‌های کنونی، به دنبال ارتقای کیفیت ایجاد حس مکان در معماری این‌گونه بناها باشد. این پژوهش با پرسش درباره اینکه چه مؤلفه‌هایی در شکل‌گیری حس مکان در مساجد تاریخی تأثیرگذار هستند؟ آغاز شد.

پیشینه پژوهش

تحقیقات بسیاری در زمینه ارزیابی حس مکان صورت پذیرفته‌اند. لازم به ذکر است، تا کنون پژوهشی به تبیین حس مکان در مساجد تاریخی نپرداخته است و در این بخش به شکل خاص، به بررسی پژوهش‌هایی می‌پردازیم که متغیرهای مورد مطالعه این مقاله را مد نظر قرار داده‌اند: فلاح (۱۳۸۴) در مقاله‌ای با عنوان "نقش طرح کالبدی در حس مکان مسجد"، به بررسی حس مردم نسبت به مساجد معاصر ساخته‌شده با طرح‌های کالبدی مختلف می‌پردازد. این تحقیق، بر اساس روابط متقابل میان متغیرهای مستقل کالبدی

و متغیرهای وابسته تصاویر ذهنی، فعالیت‌ها و تعاملات اجتماعی تدوین شده است. نشانه‌های کالبدی در معماری و فعالیت‌ها، شناسه‌های مهم تعریف‌کننده مسجد هستند که با کاهش اختلاف میزان اهمیت این سه شاخص، حس مکان مسجد افزایش می‌یابد همچنین، طراحی مناسب مساجد از جهت ابعاد و تناسبات، فرم، بافت و روابط فضایی به‌عنوان مهم‌ترین ویژگی‌های کالبدی، عوامل مهمی در تشخیص مسجد هستند. فلاح (۱۳۸۵) در مقاله دیگری با نام "مفهوم حس مکان و عوامل شکل‌دهنده آن"، به واکاوی معنای حس مکان و مفهوم آن از دیدگاه‌های مختلف پرداخته و تأثیر عوامل کالبدی و عوامل شناختی استفاده‌کنندگان بر احساس افراد نسبت به فضا را بررسی می‌کند. در نهایت، با رسیدن به این جمع‌بندی که حس مکان، حاصل ارتباط درونی انسان، تصورات ذهنی او و ویژگی‌های محیطی است و حس مکان، مفهومی پیچیده از احساسات و دل‌بستگی انسان نسبت به محیط است که در اثر انطباق و استفاده انسان از مکان به وجود می‌آید، سپس مدلی برای نشان دادن چگونگی تأثیرات این عوامل ارائه می‌کند.

فلاح و نوحی (۱۳۹۱) در مقاله "ماهیت نشانه‌ها و نقش آن در ارتقای حس مکان فضای معماری"، به مطالعه نقش نشانه‌ها در ادراک مفاهیم معنایی و نقش آنها در ارتقای حس مکان می‌پردازند و پس از واری و ویژگی‌های مختلف نشانه با دیدگاهی ساختارگرایانه، به مطالعه ماهیت نشانه‌ها در معماری و نحوه ادراک مفاهیم نشانه‌شناسانه پرداخته‌اند. از آنجایی که حس مکان به‌عنوان یکی از مهم‌ترین معیارهای کیفیت معنایی فضای معماری مطرح است، چگونگی تأثیر معانی نمادین بر حس مکان از دیدگاه پدیدارشناسی بررسی شده است. در نهایت، این نتیجه حاصل آمد که جنبه‌های مختلف نشانگی در مقیاس‌ها و مؤلفه‌های خاصی در طراحی فضا تجلی بیشتری دارند.

کلالی و مدیری (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان "تبیین نقش مؤلفه معنا در فرآیند شکل‌گیری حس مکان"، به بررسی نقش مؤلفه معنا در خلق حس مکان و در راستای پاسخ‌گویی به سؤالاتی مبنی بر اینکه مؤلفه معنا در هر یک از گونه‌های خود شامل معانی موجود در ذهن انسان و معانی موجود در مکان، چه سطحی از معنا را می‌سازد و همچنین چگونگی رسیدن به مراتب گوناگونی از حس مکان بر مبنای هر یک از سطوح مرتبط با معانی مذکور، پرداخته‌اند. در این پژوهش، خیابان ارگ شهر مشهد به‌عنوان نمونه موردی برای تحلیل‌های مورد نظر انتخاب شده و به منظور تدوین چارچوب نظری، از تکنیک مصاحبه نیمه‌طراحی‌شده و روش

آزمون‌های رگرسیون خطی ساده و چند متغیره برای تعیین رابطه و شدت و جهت رابطه بین متغیرهای مستقل و وابسته استفاده شد. برای تجزیه و تحلیل آماری، نرم‌افزار SPSS مورد استفاده قرار گرفت.

مبانی نظری

مکان

یک مکان، قطعه‌ای از محیط است که توسط حس‌ها بیان شده و همین حس است که شناخت بهتری از طبیعت مکان به ما می‌دهد (فلاحت، ۱۳۸۵: ۵۹). مفهوم مکان، از ظرف (جسم) و مظهر (روح) تشکیل شده است. مکان، وجود محسوس و ملموسی ندارد، اما در ذهن بیننده‌ای که به صورت بصری مرزهای فیزیکی را احساس می‌کند و خرد او روح را به صورت مظهر در محدوده مرزها درک می‌کند وجود دارد (اردلان و بختیار، ۱۳۹۰). در رویکرد روان‌شناختی محیطی، مکان، بخشی از محیط جغرافیایی و تابع ویژگی‌های ذهنی و معنایی فرد است که به واسطه تجربه ادراکی او در فرآیندی شامل مرحله ادراک، شناخت و احساس، معنا می‌یابد و به فرآیند شناختی، عاطفی و رفتاری در فرد می‌انجامد. لذا محیط انسان‌ساخت در هر مرحله با توجه به میزان و شدت ادراک، شناخت و احساس، دارای معانی مختلف می‌شود (لک و غلامپور، ۱۳۹۴: ۴۰). مکان جایی است که ما ادراکی کامل از هستی و بودن خود داشته باشیم. انسان از مکان‌های متفاوت، تصاویر متفاوتی در ذهن دارد. احساسات او می‌توانند بر ادراکات او از محیط و شکل‌گیری تصویر ذهنی از مکان تأثیرگذار باشند. همین تصاویر ذهنی انسان‌ها است که به مکان هویت می‌دهد. علاوه بر ساختار کالبدی مکان، خاطرات افراد در هویت بخشیدن به مکان مؤثر هستند (سرمست و متوسلی، ۱۳۸۹: ۱۳۵). کانتز، مکان را شامل فعالیت، قرارگاه کالبدی و اجزا می‌داند. بر این اساس، مکان، بخشی از فضای ساخته‌شده یا فضای طبیعی است که کیفیت مکان، نتیجه روابط متقابل میان سه عامل؛ انسانی، معانی و مفاهیم و در نهایت مشخصات کالبدی است (Canter, 1977: 83). دیدگاه پدیدارشناسی مبین این است که مکان، چیزی بیش از یک محل انتزاعی بوده و مجموعه‌ای از عناصری است که در کنار یکدیگر کاراکتر محیطی را تعریف می‌کنند؛ چیزی که در واقع ماهیت مکان محسوب می‌شود (Norberg Schulz, 1975: 431). ماهیتی که بر اساس نوعی آگاهی و ادراک قرار دارد و مکان‌ها را مراکز پرمحتوا و عمیق از هستی و وجود بشری تعریف می‌کند (Relph, 1976). میسی در دیدگاه انتقادی نیز در خصوص مکان، تأکید خود را بر وجود تعاملات

کدگذاری و هرمنوتیک در جهت تفسیر داده‌ها استفاده شده است که نتایج حاصل از آن، مبین وجود روابط درونی میان سطوح مختلف معنای مکان، سلسله مراتب حضور انسان در مکان و سطوح گوناگون حس مکان هستند.

مقاله فلاحت و دیگران (۱۳۹۶) با عنوان "نقش مفهوم حس مکان در ارتقای کیفیت حفاظت معماری"، با توجه به دیدگاه پدیدارشناسی محیطی و مقوله حس مکان، چشم‌اندازهای تحلیلی خاصی را در حوزه حفاظت مطرح می‌سازد. این پژوهش، با اتکا به روش تحلیلی-توصیفی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و تفسیر و طبقه‌بندی آنها انجام شده است. نتایج حاصل از بررسی نسبت بین حفاظت معماری و مفهوم حس مکان نشان می‌دهند که شناخت مفهوم حس مکان فضاهای میراثی، سبب شناخت ساختار و کاراکتر آنها شده، حفاظت معماری را به سوی خط‌مشی‌هایی در مورد اقدامات کالبدی-عملکردی سوق می‌دهد که در نهایت، به حفظ حس تعلق مردم نسبت به آن فضاها منجر شود.

مقاله حبیب‌زاده کوزه‌کنانی و عبدالله‌زاده طرف (۱۳۹۵) با نام "طراحی شهری خیابان در جهت ارتقای حس مکان (مطالعه موردی: خیابان گلشن راز شبستر)" و با هدف طراحی شهری خیابان در جهت ارتقای حس مکان خیابان گلشن راز شبستر، بر پایه شناخت عناصر بصری ادراک و ذهنیت مردم از خیابان و عوامل تأثیرگذار بر حس مکان خیابان شکل گرفته است. این تحقیق بر اساس مشاهدات میدانی و کروکی‌ها و توصیفات مردم مورد بررسی قرار گرفت. این مطالعات بر اساس اهداف، نیازها و سؤالات پژوهش صورت گرفته‌اند. سپس، به تحلیل داده‌ها با استفاده از جدول سوات پرداخته‌ایم. نتیجه حاصل بدین شرح است که بالا بردن حس مکان در خیابان گلشن راز شبستر مبتنی بر این است که وجود عناصر شاخص در فضا و دید به این عناصر و همچنین نوع فعالیت‌های صورت گرفته در آن فضا، رابطه مستقیمی با تداعی هویت و تاریخچه آن فضا در ذهن افراد مراجعه‌کننده به خیابان دارد.

روش پژوهش

تحقیق حاضر، از نوع تحلیلی-توصیفی است. این مقاله در ابتدا به معنای حس مکان و مفهوم آن پرداخته و سپس، سطوح مختلف و عوامل شکل‌دهنده آن را در مساجد تاریخی دزفول بررسی کرده است. بدین منظور از طریق پرسش‌نامه، ۵ نمونه از مساجد تاریخی شهر دزفول با نمونه‌گیری هدفمند انتخاب و مورد مطالعه قرار داده شد و برای سنجش رابطه میان متغیرها، از روش پژوهش همبستگی پیرسون و از

اجتماعی پویا و جاری و همچنین ارتباط و آمیزه‌ای از درون و برون قرار داده و ویژگی‌هایی نظیر؛ جهانی شدن، اقتصاد، فرهنگ، روابط و ارتباطات اجتماعی و ... که به‌طور مستمر در مکان در حال بازتولید هستند را دلیلی بر منحصر به فرد بودن مکان‌ها می‌داند (Messy, 1994: 146-157). از سوی دیگر دیدگاه اثبات‌گرایی، تفاوت میان ارزیابی مردم از مکان‌ها را ناشی از تفاوت میان انسان‌ها دانسته و آن را بیانگر محور اصلی و نقطه ثقل سامانه مفهومی مردم در ارتباط با یک مکان قلمداد می‌کند (Canter, 1977: 105-113).

حس مکان

حس مکان، به معنای ادراک ذهنی مردم از محیط و احساسات کم و بیش آگاهانه آنها از محیط است که شخص را در ارتباطی درونی با محیط قرار می‌دهد؛ به‌طوری که فهم و احساسات فرد با زمینه معنایی محیط پیوند می‌خورد و یکپارچه می‌شود. این حس، عاملی است که موجب تبدیل فضا به مکانی با خصوصیات حسی و رفتاری ویژه‌ای برای افراد خاص می‌شود. علاوه بر این، حس مکان، باعث دستیابی به هویت برای افراد می‌شود (فلاح، ۱۳۸۴). پژوهش‌های انجام‌شده درباره محیط‌های مصنوع نشان می‌دهند که محیط،

علاوه بر عناصر کالبدی، شامل پیام‌ها، معانی و رمزهایی است که مردم بر اساس نقش‌ها، توقعات، انگیزه‌ها و دیگر عوامل آن رمزگشایی و درک می‌کنند (راپاپورت، ۱۳۸۴) و در مورد آن به قضاوت می‌پردازند. این حس کلی که پس از ادراک و قضاوت نسبت به محیط خاص در فرد به وجود می‌آید، حس مکان نام دارد که عامل مهمی در هماهنگی فرد، محیط و رضایت استفاده‌کنندگان و در نهایت، احساس تعلق آنها با محیط دارای هویت و تداوم حضور در آن می‌شود (جدول ۱).

عوامل شکل‌دهنده حس مکان

در تفسیرهای امروزی، حس مکان، چیزی است که افراد در دوره زمانی خاص می‌آفرینند و نتیجه رسوم و اتفاقات تکراری است و حال و هوای محیط را توصیف می‌کند. بعضی از مکان‌ها آنچنان جاذبه‌ای دارند که به فرد نوعی احساس وصف‌نشدنی القا کرده و او را سرزنده، شاداب و علاقه‌مند به حضور و بازگشت به آن مکان‌ها می‌کنند که حس مکان نامیده می‌شود. تجربه مکان، فردی و ذهنی است که انسان در آن با خیلی از افراد هم‌احساس می‌شود و این هم‌احساسی که در واقع حضور فیزیکی شخص در مکان و تجربه ناخودآگاه آن است، همان حس مکان است (فلاح، ۱۳۸۵). با توجه به

جدول ۱. تعریف حس مکان از دیدگاه محققین

محققین	توضیحات
کانتر	از نظر کانتر، حس مکان، بر ارزش‌ها، نگرش‌ها و به‌ویژه رفتار فردی و اجتماعی افراد در مکان تأثیر می‌گذارد؛ آنچنان که افراد معمولاً در فعالیت‌های اجتماعی با توجه به میزان ادراک حس مکان شرکت می‌کنند که عاملی برای احساس امنیت، لذت و ادراک عاطفی افراد بوده و به هویت‌مندی افراد و احساس تعلق آنها به مکان کمک می‌کند (Canter, 1977).
رلف	از نظر رلف، حس مکان، مفهوم مشخصی نیست که بتوان تعریف دقیقی برای آن ارائه داد، بلکه باید با آزمون روابط میان مکان و پایه‌های پدیدارشناختی جغرافیا سنجیده و ارزیابی شود (Relf, 1976).
کالتن بورن	حس مکان، یک پیوند پویا است که فرد در نتیجه دل‌بستگی به مکان، هوشیاری نسبت به مکان، تعلق به مکان، رضایت از مکان و تعهد به مکان، آن را توسعه می‌دهد. حس مکان، یک فاصله انتزاعی بین خود و مکان است که امکان درک مکان را به وجود می‌آورد. یک فضای فیزیکی با هر مقیاسی به خودی خود، حسی از مکان ایجاد نمی‌کند، بلکه طی برهم‌کنش‌هایی بین افراد و مکان و بین خود افراد، این حس تولید می‌شود (Kaltenborn, 1998).
نوربرگ شولتز	نوربرگ شولتز، حس مکان را پدیده‌ای کلی و با ارزش‌های ساختاری می‌داند که در بستر ادراک و جهت‌یابی فضایی ممکن می‌شود (نوربرگ شولتز، ۱۳۸۹: ۷۳).
کراس	حس مکان، چیزی است که ما خودمان در یک دوره‌ای از زمان ایجاد می‌کنیم و نتیجه عرف یا سنت است. حس مکان با چیزی که شاید بشود آن را حس رویدادهای تکراری نامید، تقویت می‌شود (Cross, 2001: 1-2).
شامای	حس مکان، مخلوطی از احساسات خودآگاه و ناخودآگاه و دریافت‌ها (ادراک) است؛ مفهومی است غنی که چگونگی دریافت، تجربه و بیان افراد را شامل می‌شود و به یک مکان معنا می‌دهد و حس فرد از مکان روی نگرش‌ها و رفتار وی در آن مکان تأثیر می‌گذارد (Shamai, 1991: 347).

(نگارندگان)

از آنجا که بسیاری از فعالیت‌های انسان شامل رفتارهای عملی است، محیط کالبدی باید با توانمندی‌های انسان سازگار باشد (لنگ، ۱۳۹۴: ۱۳۶). در واقع، به نظر می‌رسد مکانی که فضای مناسبی را برای پاسخ‌گویی به نیازهای منطقی و مشروع تمام گروه‌های اجتماعی و به‌ویژه گروه‌های آسیب‌پذیرتر فراهم کند، به‌طور حتم حس مکان را تقویت خواهد کرد. لذا مکان‌های شهری که استفاده از آنها راحت و خوشایند بوده، مسیرهای پیاده‌روی امن، در دسترس و با روشنایی کافی داشته باشند، به نیازهای استفاده‌کنندگان از فضاها توجه شده باشد و امکان انجام دادن فعالیت‌های متنوع و نیز سرگرم‌کننده را دارا باشند، بیشترین احساس رضایت، امنیت و اطمینان خاطر ناشی از حضور را در فرد به وجود می‌آورند.

عوامل اجتماعی

به همان نسبت که عوامل ادراکی-شناختی فردی در شکل‌گیری حس مکان مؤثر هستند، نقش متغیرهای اجتماعی نظیر؛ فرهنگ، نمادها و نشانه‌های اجتماعی نیز اهمیت زیادی دارد؛ به‌طوری که تا قبل از سال ۱۹۷۸ عمده تحقیقات صورت‌گرفته بر نقش عوامل اجتماعی، به شکل‌گیری این حس پرداخته و متغیرهای کالبدی جایگاهی در تحقیق نداشتند. برخی، حس تعلق را ناشی از روابط و تعاملات اجتماعی جاری در مکان دانسته و آن را عامل اصلی حس تعلق به محیط می‌دانند. از نگاه این رویکرد، برآیند عواملی از تعاملات اجتماعی که در محیط صورت می‌پذیرد، موجب شکل‌گیری حس تعلق به مکان می‌شود. بر اساس این رویکرد، محیط حاوی اطلاعات و نشانه‌های مشترک اجتماعی است که انسان‌ها با درک و رمزگشایی آنها با محیط خود به تعامل می‌رسند (سیاوش‌پور و همکاران، ۱۳۹۳: ۶).

عوامل شکل‌دهنده حس مکان را به‌طور خلاصه می‌توان در جدول ۲ بیان نمود:

روش تحلیل آمار

روش این پژوهش، توصیفی-تحلیلی و موردپژوهی و روش گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای و میدانی است و این تحقیق از حیث هدف، کاربردی است. در ابتدا با استفاده از مطالعه و بررسی متون نظری، عوامل کالبدی مؤثر بر حس مکان استخراج شده، سپس با استفاده از پرسش‌نامه، شاخصه‌های حس مکان در مساجد تاریخی دزفول از جمله؛ جامع، شاه رکن‌الدین، دروازه، لب‌خندق و مرشدبکان مورد سنجش قرار گرفته و نظرات کاربران در قالب طیف پنج‌گزینه‌ای لیکرت از خیلی زیاد تا خیلی کم مشخص شدند و از نرم‌افزار SPSS برای تحلیل‌های آماری بهره برده‌ایم. از آزمون همبستگی پیرسون، جهت تعیین رابطه،

مفهوم حس مکان در دیدگاه‌های مختلف و سطوح مختلف آن، عوامل تشکیل‌دهنده حس مکان را می‌توان به عوامل؛ کالبدی، ادراکی-شناختی، فعالیتی-عملکردی و اجتماعی تقسیم‌بندی نمود.

عوامل کالبدی

شکل محیط انسان‌ساخت، تأثیر مهمی بر نحوه احساس لذت، طیف تجربه و مهم‌تر از همه فرصت‌های ما دارد (چپمن، ۱۳۸۶: ۱۸۷). مؤلفه کالبدی، بیانگر قابلیت‌ها و خصیصه‌های منحصربه‌فرد مکان و چگونگی تأثیرگذاری آنها در تقویت حس مکان است که با دریافت‌های احساسی، ادراکی، شناختی و ترجیحات محیطی افراد در قبال مکان‌های شهری سروکار دارد. محققین زیادی همچون؛ پروشانسکی، لاواراکس، لنگ، استیل، چپمن، شامای، لینچ و غیره با پژوهش‌های خود، بر نقش عوامل کالبدی در ایجاد و ارتقای حس مکان تأکید کرده‌اند. مکان‌هایی که از لحاظ فرمی و کالبدی خوانایی داشته باشند، کیفیات بصری و فضایی مطلوبی مانند؛ توالی، شگفتی، تضاد، مقیاس، محصوریت، نفوذکنندگی، شکل و توده، ریتم، بافت و مصالح، نور، رنگ و غیره داشته باشند (همان: ۱۸۸-۱۷۰)، بیشترین تأثیر را در برانگیختن احساسات انسان و حس بودن در یک مکان خاص به انسان می‌دهند.

عوامل ادراکی-شناختی

چنانکه گفته شد حس مکان، ترکیبی پیچیده از معانی، نمادها و کیفیت‌هایی است که شخص یا گروه به صورت خودآگاه یا ناخودآگاه از فضا یا منطقه‌ای خاص ادراک می‌کند. مؤلفه‌ها و خصوصیات ادراکی احساسی (عاطفی)، اشاره به تأثیرگذاری ادراک و تصورات ذهنی افراد در شکل‌گیری احساس و عاطفه نسبت به مکان و ارتقای حس مکان دارند و با دریافت‌های ادراکی، شناختی و ترجیحات محیطی افراد در قبال مکان‌های شهری سر و کار دارند. لینچ بیان می‌کند که یک تصور محیطی خوب به دارنده آن، درکی مهم از امنیت احساسی می‌بخشد (نوربرگ شولتز، ۱۳۸۹: ۳۵).

عوامل فعالیتی-عملکردی

حیطه عملکردی فعالیتی که بر نقش عوامل اجتماعی در شکل‌گیری حس مکان تأکید می‌کند، شامل جنبه‌های مختلف حضور، مشارکت، برقراری تعاملات اجتماعی و برخورداری از حمایت اجتماعی در محیط، جامعه و اجتماعات محلی است. همه حیات و روح هر مکان و همه ادراکات ما در آن مکان، نه فقط به محیط کالبدی آن، بلکه به الگوی رویدادهایی بستگی دارد که در آنجا اتفاق می‌افتد (الکساندر، ۱۳۹۰: ۵۵).

شدت و رابطه میان ابعاد حس مکان استفاده شده است. در انتها برای مشخص کردن تأثیر مستقیم و غیرمستقیم متغیرها بر حس مکان، از تحلیل مسیر استفاده شد. ابزار گردآوری اطلاعات در پژوهش حاضر، پرسش‌نامه است و از میان پرسش‌نامه‌هایی که بین نمازگزاران و مراجعین پنج مسجد توزیع شدند، در مجموع، ۱۲۵ مورد بررسی شده و با استفاده از نرم‌افزار SPSS تحلیل شدند. برای سنجش حس مکان در مساجد، از ۲۰ سؤال استفاده شد. جهت بررسی مفهوم حس مکان در مساجد مذکور، پرسش‌نامه تهیه شده بین نمازگزاران و مراجعین توزیع شد و تلاش بر این بوده تا همه اقشار سنی (لازم به ذکر است که شروع سن جامعه آماری ۲۰ در نظر گرفته شد) و جنسی مورد پرسش قرار گیرند. برای سنجش حس مکان، چهار مؤلفه معرفی شده که در چهار بعد؛ کالبدی، ادراکی، اجتماعی و عملکردی تقسیم‌بندی شده است. برای هر مؤلفه، زیرمؤلفه‌هایی در راستای سنجش مؤلفه مطرح شده‌اند. بعد اجتماعی، به نقش مشارکت اجتماعی و امنیت در محله مساجد پرداخته است، مؤلفه عملکردی، زیرمؤلفه‌هایی مانند دسترسی، بهداشت و کاربری‌های مساجد را بررسی کرده، بعد کالبدی، به چگونگی تأثیرگذاری مؤلفه‌های فرم و هندسه بصری و هندسه ادراکی می‌پردازد و بعد ادراکی، میزان آرامش و معنویت بنا و حس تعلق خاطر و دل‌بستگی را مورد ارزیابی قرار می‌دهد (جدول ۳). با توجه به ابعاد و مؤلفه‌های حس مکان، برای تأیید روایی

و پایایی پرسش‌نامه، با توجه به نامحدود بودن جامعه آماری، از روش پیش‌آزمون و پژوهش‌های مشابه استفاده شد؛ بدین صورت که پرسش‌نامه بین ۳۰ نمازگزار و مراجعه‌کننده به مساجد توزیع شد. برای تأیید پایایی پرسش‌نامه، از روش آزمون آلفای کرونباخ استفاده شد. برای تعیین روایی صوری (ظاهری) پرسش‌نامه، ابتدا پرسش‌نامه توسط ۳۰ نفر از افراد شرکت‌کننده به غیر از شرکت‌کننده در مطالعه تکمیل شد. برای تعیین اعتبار علمی پرسش‌نامه خودساخته مدل بزنف، از روش اعتبار محتوا استفاده شد؛ بدین صورت که پرسش‌نامه، با توجه به منابع و کتب معتبر تهیه شد و جهت بررسی نهایی روایی محتوا، نظرات ۱۵ نفر از استادان مجرب در حوزه‌های معماری به صورت حضوری و مکاتبه‌ای اخذ شد و مورد بررسی محققین قرار گرفت. با استفاده از شاخص جدول لاوشه، هر مؤلفه برای ۱۵ نفر از ۰،۵۶ بزرگ‌تر بود. آن مؤلفه، ضروری و مهم تلقی و برای تحلیل بعدی حفظ شد. مقادیر محاسبه شده در این مطالعه در اکثر مؤلفه‌ها بالای ۰،۷۰ بودند. با انجام مطالعات پایلوت، پایایی ابزار تحقیق با بررسی همسانی درونی از طریق محاسبه ضریب آلفای کرونباخ سنجیده شد. ضریب آلفای کرونباخ برای مسجد جامع در مجموع ۰،۵۳۶، برای مسجد شاه رکن‌الدین ۰،۴۸۸، برای مسجد دروازه ۰،۱۶۹، برای مسجد لب‌خندق ۰،۱۰۲ و برای مسجد مرشدبکان ۰،۱۲۷ به‌دست آمد که نتایج ضریب پایایی به تفکیک مؤلفه‌های پژوهش در جدول ۴ ارائه شده‌اند.

جدول ۲. مؤلفه‌های مؤثر بر حس مکان

مؤلفه کالبدی	مؤلفه ادراکی	مؤلفه عملکردی	مؤلفه اجتماعی
فواصل و رنگ	بافت تاریخی ارزشمند	فعالیت‌های عملکردی	تنوع رفتاری
عوامل طبیعی	بو و صدا	کاربری‌ها	تعاملات اجتماعی
مکان‌های شاخص	توقعات از مکان	کاربری‌های جاذب جمعیت	حس اجتماع
درجه محصوریت	ارزش	تسهیلات	نظارت
روابط و چیدمان	خاطرات و تعلقات	پایایی	فعالیت‌ها و رفتارها
بافت و تزئینات	نمادها و نشانه‌ها	الگوهای بهره‌برداری از کاربری	پویایی و سرزندگی فضا
فرم و اندازه	جذابیت و سبزیگی	آسایش	ارتباطات اجتماعی در فضا
تناسبات	زیبایی و ابعاد ادراکی	دسترسی و نفوذپذیری	
خوانایی	هویت و اصالت	وجود نشانه‌ها و نمادها	
هندسه		وسایل رفاهی	
تضاد		تناسب بین فرم و عملکرد	
مصالح		خوانایی	
تنوع بصری		جذابیت	
رعایت مقیاس انسانی		کیفیت مسیرها	

(نگارندگان)

دیپلم، ۲۰,۸ درصد کاردانی، ۳۴,۴ درصد کارشناسی و ۱۰,۴ درصد با مدرک کارشناسی ارشد و بالاتر هستند.

تاریخچه و بافت تاریخی دزفول

دزفول، شهری در جنوب غربی ایران، سی‌امین شهر پرجمعیت کشور و مرکز شهرستان دزفول است که با مساحت نزدیک به ۴۷۶۲ کیلومتر مربع و در ارتفاع ۱۴۳ متری از سطح دریا و شهرهای شمالی استان خوزستان است. در گذشته شهری در محل کنونی دزفول با نام آوان قرار داشته که پایتخت

با توجه به توزیع برابر پرسش‌نامه‌ها در مساجد، ۲۰ درصد پاسخ‌گویان مربوط به مسجد جامع (مابقی نیز ۲۰ درصد) هستند. همان‌طور که در جدول ۵ نشان داده شده، تعداد پاسخ‌گویان مرد ۴۸,۸ درصد و پاسخ‌گویان زن ۵۱,۱ درصد است. درباره توزیع سنی پاسخ‌گویان در مجموع، ۲۲,۴ درصد از آنها در فاصله سنی ۲۰-۳۰ سالگی و ۲۸ درصد در فاصله سنی ۳۱-۴۰ سالگی، ۲۴,۸ درصد در فاصله سنی ۴۱-۵۰ سالگی و ۲۴,۸ درصد در بازه بیشتر از ۵۰ سال قرار داشتند. در مورد تحصیلات در مجموع، ۳۴,۴ درصد دیپلم و زیر

جدول ۳. ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخصه‌های سنجش حس مکان در مساجد

ابعاد	مؤلفه‌ها	شاخصه‌ها	توضیحات شاخصه‌ها
ادراکی	تعلق خاطر و دل‌بستگی	خاطره‌انگیز بودن	وجود مسجد به‌عنوان محل اتفاق در روایات عمومی و عناصر نمادین و رنگ‌های معنوی در فضا
		اصالت و قدمت مسجد	قدمت مسجد بر تأثیر ارزش‌های تاریخی
		داستان‌ها و نقل‌قول‌های بزرگان	وجود روایات و داستان‌هایی از معجزات، نذرها و ...
آرامش و معنویت بنا	معنویت و مقدس بودن مسجد	احساس امنیت روحی	نظارت عمومی بر کالبد بنا
		وجود فضایی دنج و آرام در کنار فضاهای عمومی و درک مراجعین از بنا	وجود فضایی دنج و آرام در کنار فضاهای عمومی و درک مراجعین از بنا
کالبدی	فرم و هندسه ادراکی	وجود فضایی جمعی و حضورپذیر	طراحی صحن و شبستان برای فعالیت جمعی
		هماهنگی بصری و وحدت میان بدنه‌ها	نوع طراحی و تناسب میان اجزای نما (گنبد، گلدسته، طاق و ...)
	فرم و هندسه بصری	بافت و تزئینات	تنوع در مصالح سنتی و نمادپردازی تزئینات
عملکردی	خدمات	هماهنگی کاربری بنا با محله	تناسب میان کاربری زیارتگاه با فرهنگ و هویت محله
		بهره‌برداری از کاربری مساجد	نوع کاربری‌ها و نحوه قرارگیری در سازمان فضایی
	دسترسی	وجود مسیرهای پیاده و سواره	متناسب بودن عرض معابر دسترسی پیاده و سواره با مراجعین در مراسم مختلف
		وضعیت حمل و نقل عمومی	-
اجتماعی	امنیت	حس امنیت در رفت و آمد	میزان رضایت امنیت افراد در مسیر
		روشنایی و ایمنی	نورپردازی شبانه
	مشارکت اجتماعی	پاکیزگی مکان و اقدامات بهداشتی	-
		کارهای گروهی و جمعی وجود فضاهای جمعی و حضورپذیر	حضور افراد در زمان مشخصی از سال برای مراسم فرهنگی و مذهبی و آیینی
		تنوع کاربری	مراسم فرهنگی، مذهبی و آیینی در بنا
		برقراری روابط اجتماعی	مشارکت در امور مربوط به مساجد تأکید بر حس وحدت

(نگارندگان)

۱۳۵۲:۲۳۵). بافت قدیم شهرستان دزفول با قدمتی بیش از ۱۰۰۰ سال، در مرکز شهر و در کنار رودخانه دز شکل گرفته است. رود دز از طرف شمال شرقی وارد شهر می‌شود، در نصف شهر می‌پیچد و از طرف مغرب و جنوب شهر خارج می‌شود (نجم‌الملک، ۱۳۴۱:۲۲). خانه‌های قدیمی بزرگ و زیبا، مساجد تاریخی، بقعه‌ها، حمام‌ها، کاروانسراها، بازار قدیم و... از جمله عناصری هستند که به زیبایی در کنار هم بنا شده‌اند. اعتقاد به عبادت نمازگزاران و نیایش به خدا، از عوامل و انگیزه‌های بنیاد و ایجاد مساجد است. در دزفول بیش از ۱۰۰ مسجد وجود دارد که هر کدام آنها برای اهالی محل خاطراتی دارد؛

نخستین تمدن گسترده عیلامیان بوده است. واژه دزفول، معرب واژه پهلوی دژپل یا دژپوهل است. واژه پل از پلی که زمان شاپور اول (پادشاه ساسانی) در این شهر ساخته شده، به جا مانده است. این شهر در زمان ساسانیان شهری بزرگ و زیبا بوده و شاپور دوم، بیمارستان جندی شاپور را در آن بنا نهاد و انوشیروان اولین کنگره پزشکی جهان را در آن افتتاح کرده است. خلفای اسلامی، جندی شاپور را یکی از پادگان‌های نظامی خود درآوردند. یعقوب لیث صفار در سال ۲۶۲ هجری علیه خلفای عباسی قیام کرد و جندی شاپور را مقرر حکومت خود ساخت تا اینکه سه سال بعد در همان‌جا درگذشت (میریان،

جدول ۴. میزان ضریب پایایی مؤلفه‌ها

عوامل	تعداد گویه	آلفای کرونباخ جامع	آلفای کرونباخ شاه رکن‌الدین	آلفای کرونباخ دروازه	آلفای کرونباخ لب‌خندق	آلفای کرونباخ مرشد بکان
کالبدی	۵	۰,۶۰۹	۰,۵۵۹	-۰,۱۲۹	۰,۵۱۷	۰,۵۳۵
ادراکی	۴	۰,۳۲۶	-۱,۰۲۴	۰,۷۷۱	۰,۲۰۷	۰,۵۰۲
اجتماعی	۶	-۱,۰۶۸	-۰,۸۴۳	۰,۶۹۸	۰,۲۴۳	-۱,۶۲۶
عملکردی	۵	۰,۵۸۵	۰,۷۶۸	۰,۷۶۲	-۱,۲۹۰	۰,۸۲۴
کل سؤالات	۲۰	۰,۵۳۶	۰,۴۸۸	۰,۱۶۹	۰,۱۰۲	۰,۱۲۷

(نگارندگان)

جدول ۵. توزیع فراوانی متغیرهای جمعیت‌شناسی

مسجد	سن				جنسیت		تحصیلات			
	۲۰-۳۰	۳۱-۴۰	۴۱-۵۰	بیش از ۵۰	مرد	زن	زیر دیپلم و دیپلم	کاردانی	کارشناسی	بالتر کارشناسی
جامع	۶	۷	۷	۵	۱۳	۱۲	۹	۴	۸	۴
	٪۲۴	٪۲۸	٪۲۸	٪۲۰	٪۵۲	٪۴۸	٪۳۶	٪۱۶	٪۳۲	٪۱۶
شاه رکن‌الدین	۴	۸	۵	۸	۱۱	۱۴	۱۲	۲	۸	۳
	٪۱۶	٪۳۲	٪۲	٪۳۲	٪۴۴	٪۵۶	٪۱۸	٪۸	٪۳۲	٪۱۲
دروازه	۶	۴	۷	۸	۱۵	۱۰	۸	۷	۸	۲
	٪۲۴	٪۱۶	٪۲۸	٪۳۲	٪۶۰	٪۴۰	٪۳۲	٪۲۸	٪۳۲	٪۸
لب‌خندق	۷	۷	۷	۴	۱۰	۱۵	۸	۶	۸	۳
	٪۲۸	٪۲۸	٪۲۸	٪۱۶	٪۴۰	٪۶۰	٪۳۲	٪۲۴	٪۳۲	٪۱۲
مرشد بکان	۵	۹	۵	۶	۱۲	۱۳	۶	۷	۱۱	۱
	٪۲۰	٪۳۶	٪۲۰	٪۲۴	٪۴۸	٪۵۲	٪۲۴	٪۲۸	٪۴۴	٪۴

(نگارندگان)

با فضای معنوی در ارتباط با محیط اطراف ساخته شده‌اند. علت انتخاب این مساجد را می‌توان به دلایل ذیل بیان نمود:

- وجود عرصه‌های مختلف باعث می‌شود که مساجد از جوانب بیشتری مورد پژوهش قرار گیرند.
- وجود مساحت کافی، تاریخی بودن، سالم ماندن، مورد مطالعه قرار گرفتن، قرارگیری در بافت ارزشمند، اندام‌مند بودن بنای مساجد و کامل بودن مدارک معماری.
- در جدول ۶، به معرفی اجمالی مساجد تاریخی دزفول پرداخته شده است.

دزفول شهر مساجد تاریخی است. وجود بیش از ۱۰ مسجد ثبت ملی، این شهر تاریخی را به‌عنوان شهر مساجد تاریخی مطرح کرده است (حیاتی و دیگران، ۱۳۹۸).

با توجه به گستردگی موضوع، امکان ارائه تمامی نمونه‌های تحلیل‌شده در این مقاله وجود ندارد. لیکن پنج نمونه از مساجد تحلیل‌شده به صورت تفصیلی و با نمونه‌گیری هدفمند در این بخش ارائه می‌شوند. مسجد شاه رکن‌الدین، مسجد مرشدبکان، مسجد دروازه، مسجد جامع و مسجد لب‌خندق، نمونه‌هایی از مساجد تاریخی دزفول هستند که با نظم مطلوبی در ترکیب

جدول ۶. معرفی اجمالی مساجد تاریخی دزفول

نام مسجد	توضیحات	پلان
دروازه (قدس)	مسجد ارزشمند تاریخی با رعایت تمامی اصول معماری سنتی همراه با تزئینات کاشی معقلی و کاشی هفت‌رنگ است که علت نام‌گذاری آن به اسم دروازه، به خاطر نزدیکی به یکی از دروازه‌های شهر در دوره قاجاریه است.	
جامع	از قدیمی‌ترین مساجد که در مرکز فعلی شهر قرار دارد. شیستان اصلی مسجد و ستون‌های آن، نشانگر قدمت زیاد آن هستند. از روی سنگ‌نوشته‌های مسجد می‌توان برخی از تعمیرات آن را به زمان صفویه نسبت داد.	
لب‌خندق	یکی از مساجد قدیمی شهر دزفول مربوط به دوره قاجاریه است. تاریخ بنای مسجد دقیقاً مشخص نیست ولی روی یکی از دیوارها، تاریخ تعمیر آن را ۱۳۳۲ هجری قمری ذکر کرده‌اند.	
مرشدبکان	این مسجد در محله مرشدبکان، منطقه حیدرخانه قسمت شمال شرقی دزفول قرار دارد. اسم این محل، برگرفته از نام ساکنین اولیه این منطقه و مربوط به دوره قاجاریه است.	
شاه رکن‌الدین	این مسجد مربوط به دوره صفوی، در محله شاه رکن‌الدین واقع شده است. این اثر در تاریخ ۹ اردیبهشت ۱۳۸۲ به‌عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.	

(نگارندگان)

یافته‌ها

آزمون مدل نظری و تحلیل یافته‌های تحقیق

در تحلیل داده‌های پرسش‌نامه با کمک نرم‌افزار SPSS و با بهره‌گیری از آزمون همبستگی و آزمون واریانس، میزان معناداری و همبستگی بین متغیرها بررسی شد و در نهایت با تحلیل رگرسیون خطی چند متغیره، میزان تأثیرگذاری هر متغیر بر ارتقای حس مکان در هر یک از مساجد مشخص شد. با توجه به نتایج به‌دست‌آمده از جدول ۷، در مسجد جامع، متغیر فرم و هندسه بصری با ضریب همبستگی ۰،۹۱۳ و سطح معناداری کمتر از ۰،۰۵، دارای بالاترین مقدار همبستگی و متغیر تعلق خاطر و دل‌بستگی با ضریب همبستگی ۰،۱۶۰ و ضریب معناداری ۰،۳۰۹، کمترین مقدار همبستگی، در مسجد شاه رکن‌الدین، متغیر فرم و هندسه بصری با ضریب همبستگی ۰،۸۶۷ و سطح معناداری کمتر از ۰،۰۵، دارای

بالاترین مقدار همبستگی و متغیر امنیت با ضریب همبستگی ۰،۵۰۴ و ضریب معناداری ۰،۰۱۰، کمترین مقدار همبستگی، در مسجد دروازه، متغیر دسترسی با ضریب همبستگی ۰،۷۶۸ و سطح معناداری کمتر از ۰،۰۵، دارای بالاترین مقدار همبستگی و متغیر خدمات با ضریب همبستگی ۰،۲۱۸ و ضریب معناداری ۰،۲۱۰، کمترین مقدار همبستگی، در مسجد لب‌خندق، متغیر امنیت با ضریب همبستگی ۰،۹۸۰ و سطح معناداری کمتر از ۰،۰۵، دارای بالاترین مقدار همبستگی و متغیر مشارکت اجتماعی با ضریب همبستگی ۰،۲۴۸ و ضریب معناداری ۰،۰۲۳، کمترین مقدار همبستگی و در مسجد مرشدبکان، متغیر آرامش و معنویت با ضریب همبستگی ۰،۹۶۶ و سطح معناداری کمتر از ۰،۰۵، دارای بالاترین مقدار همبستگی و متغیر تعلق خاطر و دل‌بستگی با ضریب همبستگی ۰،۰۲۵ و ضریب معناداری ۰،۹۰۷، کمترین مقدار همبستگی در میزان حس مکان را دارند.

جدول ۷. تعیین میزان ضریب همبستگی پیرسون در مساجد تاریخی درفول

عوامل	متغیر مستقل	القای حس مکان											
		مرشدبکان		لب‌خندق		دروازه		شاه رکن‌الدین		جامع			
		ضریب همبستگی نهایی	ضریب معناداری	ضریب همبستگی پیرسون	ضریب معناداری	ضریب همبستگی پیرسون	ضریب معناداری	ضریب همبستگی پیرسون	ضریب معناداری	ضریب همبستگی پیرسون	ضریب معناداری		
کالبدی	فرم و هندسه بصری	۰،۸۵۰	۰،۰۰۰	۰،۸۲۹	۰،۰۰۰	۰،۹۱۷	۰،۰۰۰	۰،۷۲۵	۰،۰۰۰	۰،۸۶۷	۰،۰۰۰	۰،۹۱۳	۰،۰۰۰
	فرم و هندسه ادراکی	۰،۶۸۱	۰،۰۰۰	۰،۷۲۴	۰،۰۰۰	۰،۶۶۵	۰،۰۰۰	۰،۶۵۶	۰،۰۰۱	۰،۶۱۳	۰،۰۰۰	۰،۷۵۱	۰،۰۰۰
ادراکی	آرامش و معنویت بنا	۰،۵۷۳	۰،۰۰۰	۰،۹۶۶	۰،۰۹۷	۰،۳۳۹	۰،۰۰۰	۰،۶۸۵	۰،۰۰۰	۰،۶۶۳	۰،۴۴۵	۰،۲۱۲	۰،۰۰۰
	تعلق خاطر و دل‌بستگی	۰،۳۱۲	۰،۹۰۷	۰،۰۲۵	۰،۰۳۸	۰،۴۱۷	۰،۰۲۹	۰،۴۳۶	۰،۰۰۷	۰،۵۲۳	۰،۳۰۹	۰،۱۶۰	۰،۰۰۰
اجتماعی	مشارکت اجتماعی	۰،۵۹۲	۰،۰۰۱	۰،۵۸۶	۰،۰۲۳	۰،۲۴۸	۰،۰۰۰	۰،۷۰۱	۰،۰۰۱	۰،۶۲۹	۰،۰۰۰	۰،۷۹۶	۰،۰۰۰
	امنیت	۰،۵۹۵	۰،۰۰۲	۰،۴۳۹	۰،۰۰۰	۰،۹۸۰	۰،۰۱۷	۰،۴۷۲	۰،۰۱۰	۰،۵۰۴	۰،۰۰۲	۰،۵۸۰	۰،۰۰۰
عملکردی	خدمات	۰،۶۱۸	۰،۰۰۰	۰،۷۶۱	۰،۰۰۰	۰،۶۸۹	۰،۲۱۰	۰،۲۱۸	۰،۰۰۱	۰،۶۳۲	۰،۰۰۰	۰،۷۹۰	۰،۰۰۰
	دسترسی	۰،۵۷۸	۰،۰۴۴	۰،۴۰۶	۰،۰۶۰	۰،۳۸۱	۰،۰۰۰	۰،۷۶۸	۰،۰۰۱	۰،۶۳۱	۰،۰۰۰	۰،۷۰۴	۰،۰۰۰

(نگارندگان)

دل‌بستگی، در رده‌های بعدی قرار می‌گیرند. عوامل ادراکی چون آرامش و معنویت با ضریب همبستگی ۰,۷۵۳ و تعلق خاطر و دل‌بستگی با ضریب همبستگی ۰,۳۱۲، تأثیر کمی در القای حس مکان در مساجد را دارند.

به منظور تأیید همبستگی میان متغیرها، از رگرسیون خطی استفاده شد و مؤلفه‌های کالبدی، ادراکی، اجتماعی و عملکردی وارد معادله رگرسیون شدند. نتایج به‌دست‌آمده نشان می‌دهند که هر کدام از متغیرها در القای حس مکان تأثیرگذار هستند. مقدار آماره آزمون و معنی‌داری مربوط به آزمون رگرسیونی، تأثیر هر یک از مؤلفه‌ها را بر روی متغیر حس مکان نشان می‌دهد (جدول ۸) و خلاصه آماره‌های

همچنین در بررسی‌های به‌عمل‌آمده از نتایج حاصل از ضریب همبستگی نهایی برای مجموع مساجد مورد مطالعه، متغیر فرم و هندسه بصری برای ۵ مسجد با ضریب همبستگی ۰,۸۵۰، بالاترین همبستگی را با میزان حس مکان نشان می‌دهد. دومین متغیر با ضریب همبستگی ۰,۶۸۱، فرم و هندسه ادراکی است؛ بدین معنا که عوامل کالبدی مانند نورپردازی و رنگ، تزئینات، مصالح و بافت بنا بیشترین اثر را در انتقال حس مکان به بیننده دارند. سومین متغیر تأثیرگذار در القای حس مکان، متغیر خدمات با ضریب همبستگی ۰,۶۱۸ است و پس از آن به ترتیب متغیرهای امنیت، مشارکت اجتماعی، دسترسی، آرامش و معنویت بنا و تعلق خاطر و

جدول ۸. برآورد مقادیر ضرایب در مدل رگرسیونی اثر متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته

مقدار P	آماره آزمون	خطای استاندارد	همبستگی و مقدار بتای استاندارد	مسجد	نقش	
					متغیر وابسته	متغیر مستقل
۰,۰۰۰	۱۹,۲۴	۰,۷۸۶	۰,۴۴۴	جامع	کالبدی	حس مکان
۰,۰۰۰	۱۹,۲۸۰	۰,۹۱۷	۰,۵۳۵	شاه رکن‌الدین		
۰,۰۰۰	۱۸,۵۶۰	۰,۵۹۷	۰,۴۳۹	دروازه		
۰,۰۰۰	۱۵,۵۲۰	۰,۸۷۲	۰,۳۸۹	لب‌خندق		
۰,۰۰۰	۱۶,۴۴۰	۰,۸۱۶	۰,۴۲۳	مرشدبیکان		
۰,۰۰۰	۱۳,۲۸۰	۰,۴۰۶	۰,۲۲۹	جامع	ادراکی	
۰,۰۰۰	۱۳,۱۶۰	۰,۳۹۰	۰,۲۲۷	شاه رکن‌الدین		
۰,۰۰۰	۱۴,۲۰۰	۰,۴۶۰	۰,۳۳۹	دروازه		
۰,۰۰۰	۲۳,۰۴۰	۰,۶۸۶	۰,۶۸۶	لب‌خندق		
۰,۰۰۰	۲۱,۴۸۰	۰,۴۷۱	۰,۶۰۹	مرشدبیکان	اجتماعی	
۰,۰۰۱	۱۳,۸۷۲	۰,۴۶۳	۰,۲۶۲	جامع		
۰,۰۰۰	۱۳,۶۸۰	۰,۵۰۷	۰,۲۹۶	شاه رکن‌الدین		
۰,۰۰۰	۱۶,۳۲	۰,۵۳۲	۰,۳۹۲	دروازه		
۰,۰۰۰	۱۶,۹۲	۰,۵۳۸	۰,۴۰۰	لب‌خندق		
۰,۰۰۰	۱۲,۸۴۰	۰,۴۶۷	۰,۲۴۲	مرشدبیکان	عملکردی	
۰,۰۰۰	۱۴,۸۸۰	۰,۴۷۶	۰,۲۶۹	جامع		
۰,۰۰۰	۱۴,۲۸۰	۰,۴۶۶	۰,۲۷۲	شاه رکن‌الدین		
۰,۰۰۰	۱۶,۲۴۰	۰,۴۸۲	۰,۳۵۵	دروازه		
۰,۰۰۰	۱۶,۰۴۰	۰,۴۴۹	۰,۳۴۹	لب‌خندق		
۰,۰۰۱	۱۴,۳۰۰	۰,۴۹۸	۰,۲۵۹	مرشدبیکان		

(نگارندگان)

از ضریب تبیین تعدیل شده در تصویر ۲ حاکی از آن است که بیشترین مقدار، مربوط به مسجد جامع و کمترین مقدار، به مسجد شاه رکن الدین اختصاص یافته است. مطابق جدول ۱۰، متغیر مستقل فرم و هندسه بصری با مقدار ۰,۸۶۹ در مسجد شاه رکن الدین، بالاترین میزان را در تبیین واریانس حس مکان دارد، متغیر امنیت با مقدار ۰,۸۴۲.

مربوط به پردازش مدل در جدول ۹ لحاظ شده است. در نتیجه می‌توان گفت تمامی متغیرها در تبیین پراکندگی متغیر وابسته حس مکان تأثیرگذار هستند. نتایج برحسب بیشترین مقادیر به دست آمده در تصویر ۱ نشان می‌دهند که بیشترین اثر، مربوط به مؤلفه‌های کالبدی و ادراکی و کمترین اثر، مربوط به مؤلفه عملکردی است. نتایج حاصل

جدول ۹. خلاصه آمارهای مربوط به پردازش مدل

مسجد	ضریب همبستگی	ضریب تبیین	ضریب تبیین تعدیل شده	خطای استاندارد برآورد
جامع	۰,۹۵۸	۰,۹۱۷	۰,۹۰۲	۰,۷۷۳۱
شاه رکن الدین	۰,۹۰۰	۰,۸۱۱	۰,۷۸۴	۰,۹۸۹۹
دروازه	۰,۹۴۴	۰,۸۹۱	۰,۸۷۵	۰,۴۰۴۴
لب‌خندق	۰,۹۲۹	۰,۸۶۳	۰,۸۵۱	۰,۳۳۳۹۷
مرشدیکان	۰,۹۱۷	۰,۸۴۱	۰,۸۱۸	۰,۶۱۱۲

(نگارنگان)

جدول ۱۰. ضرایب تأثیر رگرسیونی متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته

مدل	جامع				شاه رکن الدین				دروازه			
	ضریب استاندارد نشده	Beta	مقدار t	معناداری	ضریب استاندارد نشده	Beta	مقدار t	معناداری	ضریب استاندارد نشده	Beta	مقدار t	معناداری
فرم و هندسه بصری	۱,۳۶	۰,۴۲۴	۷,۱۴۶	۰,۰۰۰	۲,۰۳۹	۰,۸۶۹	۸,۴۳۳	۰,۰۰۰	۱,۷۲۵	۰,۵۷۳	۳,۳۴۹	۰,۰۰۳
فرم و هندسه ادراکی	۰,۷۵۴	۰,۱۵۰	۲,۷۸۵	۰,۰۱۳	۱,۰۴۵	۰,۲۸۱	۱,۴۰۲	۰,۱۷۴	۰,۵۳۶	۰,۱۶۲	۲,۰۰۵	۰,۰۶۱
آرامش و معنویت بنا	-۰,۱۴۴	-۰,۰۲۹	-۰,۶۴۶	۰,۵۲۷	۰,۳۰۱	۰,۰۶۱	۰,۴۷۳	۰,۶۴۲	۱,۱۴۱	۰,۳۷۳	۴,۷۴۲	۰,۰۰۰
تعلق خاطر و دلبستگی	۰,۲۰۹	۰,۰۳۴	۰,۷۹۹	۰,۴۳۶	۱,۰۷۴	۰,۱۹۱	۱,۲۱۵	۰,۲۴۰	۱,۱۴۲	۰,۳۷۵	۳,۹۷۹	۰,۰۰۱
مشارکت اجتماعی	۱,۷۶	۰,۲۵۴	۵,۳۱	۰,۰۰۰	۲,۱۴۱	۰,۵۸۵	۴,۱۶۱	۰,۰۰۱	۱,۱۴۲	۰,۵۱۴	۶,۰۲۱	۰,۰۰۰
امنیت	۱,۰۹۵	۰,۱۷۶	۳,۶۲	۰,۰۰۲	۲,۱۵۶	۰,۵۳۱	۳,۵۲۷	۰,۰۰۰	۱,۶۳۸	۰,۴۷۹	۶,۱۷۴	۰,۰۰۰
خدمات	۱,۹۸۰	۰,۳۸۱	۸,۳۴۲	۰,۰۰۰	۱,۳۷۶	۰,۲۹۶	۲,۸۷۷	۰,۰۱۰	۱,۲۵۰	۰,۴۱۷	۵,۴۲۰	۰,۰۰۰
دسترسی	۰,۹۲۲	۰,۱۵۳	۳,۰۲۵	۰,۰۰۸	۱,۰۶۶	۰,۲۳۰	۱,۶۰۰	۰,۱۲۳	۱,۲۰۹	۰,۲۸۷	۳,۷۷۰	۰,۰۰۲

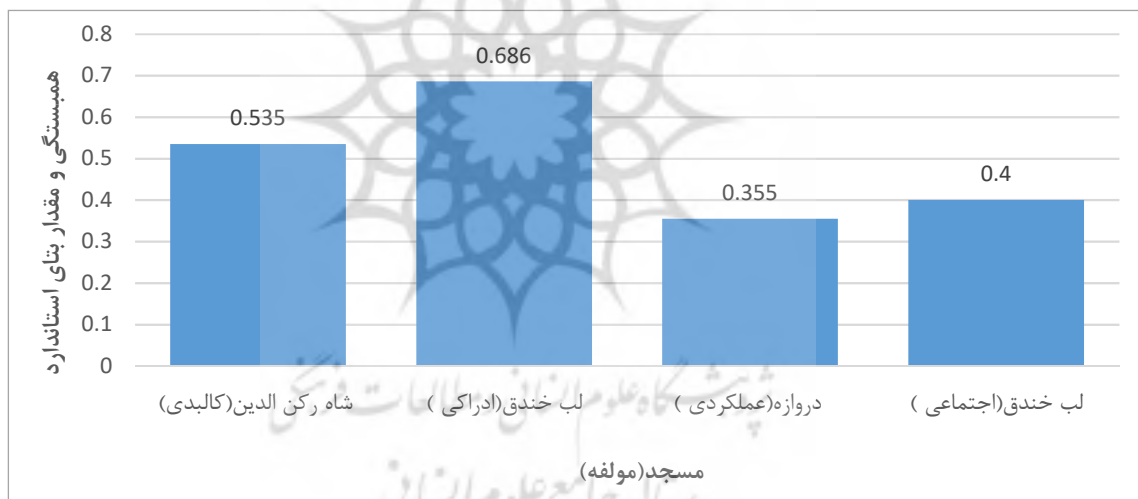
(نگارنگان)

بحث

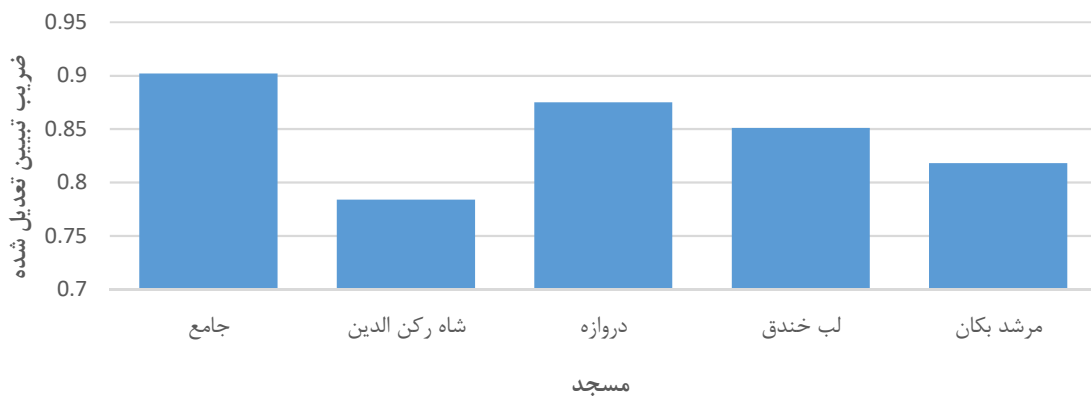
این پژوهش با پرسش درباره اینکه چه عواملی در شکل‌گیری حس مکان در مساجد تاریخی دزفول تأثیرگذار هستند؟ آغاز شد. در پاسخ به این پرسش، ابتدا به بررسی مفهوم چند بعدی مکان، حس مکان و شناسایی عوامل چهارگانه بر حس مکان در مساجد و شاخصه‌های گوناگون در چهار مؤلفه کالبدی، ادراکی، اجتماعی و عملکردی در مساجد پرداخته شد (جداول ۱ و ۲). مسجد در شهرسازی سنتی، همواره در نقطه عطف محیط قرار می‌گرفت و در منظومه‌ای از عملکردهای متنوع و آشنا، بخشی از ملزومات حیات جاری شهر قلمداد می‌شد. هم‌جواری زندگی مادی و معنوی، موجبات پیوند و دل‌بستگی اجتماع با فضای مکانی مسجد را فراهم می‌کرد. در واقع، کیفیت مساجد تنها توسط عوامل فیزیکی تعیین نمی‌شد، بلکه محصول ارتباط و برهم‌کنش متقابل بین فضای مسجد و استفاده‌کنندگان از آن بود. با توجه به تفاوت‌هایی که در طراحی مساجد در دوره اخیر

در مسجد لب‌خندق، متغیر آرامش و معنویت بنا با مقدار ۰.۵۷۴، در مسجد مرشدبکان، متغیر فرم و هندسه بصری با مقدار ۰.۵۷۳، در مسجد دروازه و همچنین متغیر فرم و هندسه بصری با مقدار ۰.۴۲۴، در مسجد جامع، بالاترین میزان را در تبیین واریانس حس مکان در مساجد تاریخی دزفول دارا هستند. این متغیرها به صورت مستقیم و غیرمستقیم و متغیرهای دیگر به صورت غیرمستقیم بر حس مکان افراد اثر می‌گذارند.

تصویر ۳ که نتایج آن برحسب بیشترین مقادیر به‌دست‌آمده از ضریب استاندارد شده بتا است، نشان می‌دهد که متغیرهای فرم و هندسه بصری و مشارکت اجتماعی در مسجد شاه رکن‌الدین و متغیرهای فرم و هندسه ادراکی، امنیت، خدمات و دسترسی در مسجد لب‌خندق، متغیر تعلق خاطر و دل‌بستگی در مسجد دروازه و متغیر آرامش و معنویت بنا در مسجد مرشدبکان، بالاترین میزان را در تبیین واریانس حس مکان در مساجد دارا هستند.

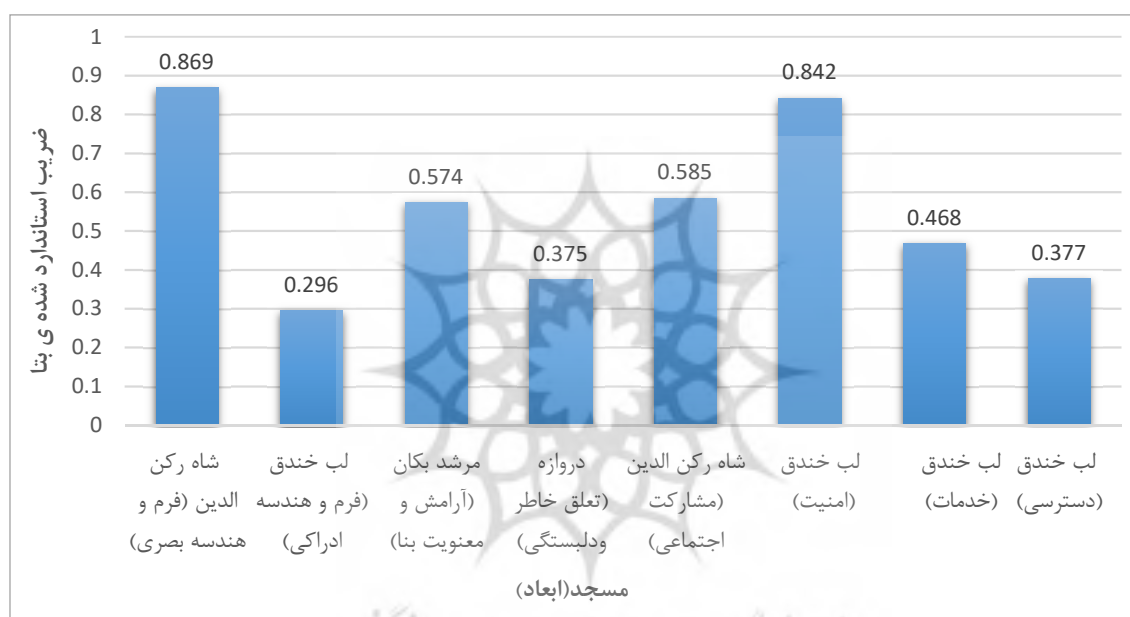
تصویر ۱. نتایج برحسب بیشترین مقادیر به‌دست‌آمده از همبستگی و مقدار بتای استاندارد (نگارندگان)

تصویر ۲. نتایج برحسب مقادیر به‌دست‌آمده از ضریب تبیین تعدیل شده (نگارندگان)

از ابزار پرسش‌نامه، مورد بررسی قرار گرفته‌اند و در نهایت، به مهم‌ترین مؤلفه‌های حس مکان در مساجد مورد مطالعه از نگاه نمازگزاران و مراجعین دست یافته شد (جداول ۱۰-۷). نتایج به‌دست‌آمده نشان‌دهنده بالا بودن ابعاد کالبدی (فرم و هندسه بصری و فرم و هندسه ادراکی) و ادراکی (آرامش و معنویت بنا) در القای حس مکان هستند که همبستگی بالایی بین این مؤلفه‌ها وجود دارد و دو بعد اجتماعی (مشارکت اجتماعی) و عملکردی (دسترسی)، اثر به نسبت کمتری در حس مکان نمازگزاران و مراجعین به مساجد دارند.

وجود دارند، به نظر می‌رسد که تمرکز بر طرح کالبدی مساجد بتواند سنجش حس مکان و نقش طرح‌های مختلف کالبدی بر حس مردم نسبت به مسجد را تأمین نماید. مساجد شهر تاریخی دزفول که از معماری غنی در ادوار مختلف تاریخی بی‌نصیب نبوده و مساجدی مانند؛ دروازه، جامع، شاه رکن‌الدین، لب‌خندق و مرشدبکان به یادگار در دل بافت سنتی خود دارند، دارای حس مکانی خاص هستند که مورد توجه قرار گرفته‌اند. عوامل متعددی همچون؛ کالبد، ادراک، عملکرد و اجتماع بر حس مکان در مساجد مذکور تأثیر می‌گذارند که هر کدام متغیرهایی دارند که در این پژوهش با نظریه نگرشی و با استفاده

تصویر ۳. نتایج برحسب بیشترین مقادیر به‌دست‌آمده از ضریب استاندارد شده بنا (نگارندگان)

نتیجه‌گیری

در این پژوهش در راستای پاسخ‌دهی به سؤال تحقیق که چه عواملی در ایجاد حس مکان در مساجد تأثیرگذار هستند؟ به منظور شناسایی عوامل تأثیرگذار بر حس مکان در معماری مساجد، به مطالعه مفهوم حس مکان پرداخته شد و عوامل به‌دست‌آمده از پژوهش‌های پیشین در نمونه‌های ذکر شده، مورد آزمایش قرار گرفتند. نتایج حاصل از پژوهش نشان می‌دهند که عوامل ادراکی و کالبدی تأثیر زیادی به نسبت عوامل اجتماعی و عملکردی در ارتقای حس مکان دارند و بین این عوامل همبستگی بالایی مشاهده شد که نشان‌دهنده تأثیر متغیرها بر همدیگر است. به این معنا که هر کدام از متغیرها با تأثیری که بر متغیر دیگر می‌گذارد، در ارتقای حس مکان مؤثر است؛ به‌عنوان مثال، متغیرهایی چون ارتباطات اجتماعی و فعالیت‌های فرهنگی بر سرزندگی مکان تأثیر دارند و سرزندگی در آرامش معنوی بنا تأثیر مثبت دارد و عوامل کالبدی مانند؛ رنگ‌های به‌کاررفته در مساجد، بافت ایجادشده در جداره‌های بنا که مزین به آیات قرآنی است و همچنین تزئیناتی چون آینه‌کاری و کاشی‌کاری و ... بر مؤلفه ادراکی

یعنی حس آرامش و امنیت روح و روان افراد تأثیر مثبت می‌گذارند. بنابراین به منظور ایجاد حس مکان در این بناها، افزایش تنوع بصری و کیفیت‌بخشی به فضای داخل و خارج بناهای مساجد می‌تواند در ارتقای حس مکان افراد تأثیر مثبتی داشته باشد. همچنین، نتایج نشان می‌دهند که قدمت تاریخی این مساجد باعث افزایش حس تعلق به بنا در بین مردم در گذر زمان بوده است و عوامل عملکردی همچون بازارچه‌های اطراف، دسترسی و ... تأثیر کمتری نسبت به مؤلفه‌های دیگر دارند. در این پژوهش برای اطمینان از نتایج به‌دست‌آمده، ۵ مسجد بررسی شد. نتایج به‌دست‌آمده در هر ۵ مسجد، شباهت زیادی را نشان می‌دهد و در عین حال، تفاوت‌هایی نیز مشاهده شده که به عوامل مختلفی چون؛ تزئینات بناها، بازارچه‌های اطراف مساجد، دسترسی و ... مربوط می‌شوند. به‌طور کلی می‌توان گفت که مؤلفه‌های مورد بررسی در این پژوهش، بیشتر از ۸۰ درصد از واریانس متغیر وابسته حس مکان را در مساجد تبیین می‌کنند. در انتها با توجه به برداشته‌های کلی می‌توان بیان نمود که حس مکان در مسجد لب‌خندق و مسجد مرشدبکان به دلیل مؤلفه ادراکی و سپس مسجد شاه رکن‌الدین به دلیل مؤلفه کالبدی نسبت به سایر مساجد مورد مطالعه بیشتر است و مراجعین نسبت به این مساجد، احساس تعلق بیشتری دارند.

اعلام عدم تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافی برای ایشان وجود نداشته است.

منابع و مآخذ

- اردلان، نادر و بختیار، لاله (۱۳۹۰). حس وحدت. ترجمه و نداد جلیلی، چاپ اول، تهران: علم معمار.
- الکساندر، کریستوفر (۱۳۹۰). معماری و راز جاودانگی؛ راه بی‌زمان ساختن. ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، چاپ دوم، تهران: روزنه.
- چپمن، دیوید (۱۳۸۶). آفرینش محلات و مکان‌ها در محیط انسان‌ساخت. ترجمه شهرزاد فریادی و منوچهر طبیبیان، چاپ دوم، تهران: دانشگاه تهران.
- حبیب‌زاده کوزه‌کنانی، سید جواد و عبدالله‌زاده طرف، اکبر (۱۳۹۵). طراحی شهری خیابان در جهت ارتقای حس مکان (مطالعه موردی: خیابان گلشن راز شبستر). نشریه پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، سال هفتم (۲۵).
- حیاتی، حامد؛ فخری رئوف، مرضیه و کاروانی، بهاره (۱۳۹۸). نقش قبله در جهت‌گیری مساجد سنتی شهر دزفول. باغ نظر، ۱۶ (۷۰)، ۶۰-۴۹.
- راپاپورت، آموس (۱۳۸۴). معنای محیط مصنوع. ترجمه فرح حبیب، چاپ اول، تهران: پردازش و برنامه‌ریزی شهری.
- سجاذزاده، حسن؛ یوسفی، ماندانا و یوسفی، محمد (۱۳۹۵). ارزیابی مؤلفه‌های اجتماع‌پذیری در کیفیت‌بخشی به مساجد محلی ایران (نمونه موردی: مسجد چمن چوپانان، مسجد شالباف و مسجد کولانچ شهر همدان). فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، سال چهارم (۱۰)، ۲۹.
- سرمست، بهرام و متوسلی، محمدمهدی (۱۳۸۹). بررسی و تحلیل نقش مقیاس شهر در میزان حس تعلق به مکان (مطالعه موردی: شهر تهران). مدیریت و برنامه‌ریزی شهر، سال هشتم (۲۶)، ۱۴۶-۱۳۳.
- سیاوش‌پور، بهرام و همکاران (۱۳۹۳). ابعاد تشکیل‌دهنده حس تعلق به مکان، با تأکید بر عوامل کالبدی، اجتماعی و احساسی (ادراک و شناخت). ششمین کنفرانس ملی برنامه‌ریزی و مدیریت شهری با تأکید بر مؤلفه‌های شهر اسلامی. مشهد: مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی. ۶.
- فلاحت، محمدمصدق (۱۳۸۴). نقش طرح کالبدی در حس مکان مسجد. نشریه هنرهای زیبا، (۲۲)، ۴۲-۳۵.
- ----- (۱۳۸۵). مفهوم حس مکان و عوامل شکل‌دهنده آن. نشریه هنرهای زیبا، (۲۶)، ۶۶-۵۷.
- فلاحت، محمدمصدق و نوحی، سمیرا (۱۳۹۱). ماهیت نشانه‌ها و نقش آن در ارتقای حس مکان فضای معماری. نشریه هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی، ۱۷ (۱)، ۲۵-۱۷.
- فلاحت، محمدمصدق؛ کمالی، لیلا و شهیدی، صمد (۱۳۹۶). نقش مفهوم حس مکان در ارتقای کیفیت حفاظت معماری. مجله علمی-پژوهشی پژوهش‌های هنر، معماری و شهرسازی نظر، سال چهاردهم (۴۶)، ۲۲-۱۵.

- کلالی، پریسا و مدیری، آتوسا (۱۳۹۱). تبیین نقش مؤلفه معنا در فرآیند شکل‌گیری حس مکان. نشریه هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی، ۱۷ (۲)، ۴۳-۵۱.
- لک، آزاده و غلامپور، اشکان (۱۳۹۴). درک معنای حس مکان در بازسازی مسکونی بم (نمونه موردی: مجموعه مسکونی نرگس). مسکن و محیط روستا، ۹۴ (۱۴۹)، ۳۷-۵۰.
- لنگ، جان (۱۳۹۴). آفرینش نظریه معماری، نقش علوم رفتاری در طراحی محیط. ترجمه علیرضا عینی‌فر، چاپ هشتم، تهران: دانشگاه تهران.
- میریان، عباس (۱۳۵۲). جغرافیای تاریخی سرزمین خوزستان. چاپ اول، تهران: بوذرجمهری.
- نجم‌الملک، عبدالغفار (۱۳۴۱). سفرنامه خوزستان. چاپ اول، تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.
- نوربرگ شولتز، کریستیان (۱۳۸۹). روح مکان: به سوی پدیدارشناسی معماری. ترجمه محمدرضا شیرازی، چاپ دوم، تهران: رخداندنو.

- Canter, D. (1977). **The psychology of place**. London: The architectural press.
- Cross, Jennifer E. (2001). What Is Sense Of place Research on place & space website; 20 feb.
- Kaltborn, B.p. (1998). Effects of sense of place on responses to environmental impact: a case study among residents in a Arctic community. *Applied Geography*, 18 (2), 169-189.
- Messy, D. (1994). **Space Place and Gender**. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Norberg Schulz, C. (1975). **Meaning in western Architecture**. New York: Rizzoli.
- Relph, E. (1976). **Place and Placelessness**. London: Pion.
- Shamai, S. (1991). Sense of place: an empirical measurement. *Israel. Geoforum*, 22 (45), 347-358.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Received: 2020/04/16

Accepted: 2020/10/07

Explanation of the components of the sense of place in the historical mosques of Dezful

Hamed Hayati* Batool Mortazavi Kia**

Abstract

Sense of place is one of the most important factors in improving the quality of urban environments. The presence of this sense is a factor in shaping the communication bases of users and the environment, and creates the necessary motivation for a person to stay in the environment and will also lead to the creation of high quality environments. The architectural quality of mosques as a factor to create a sense of place is one of the issues of interest to architects. Due to its rich architecture, the historical mosques of Dezful have a special sense of place in different historical periods. Numerous components such as perceptual, physical, social and functional affect the senses in mosques, so in this study we will examine them. This study aims to explain the role of sense of place components in the architecture of historic mosques. By recognizing these factors, the quality of creating a sense of place in the architecture of mosques could be increased. In this study, 5 historical mosques of Dezful city were studied as successful mosques. To measure the relationship between the variables, Pearson correlation method and simple and multivariate linear regression tests were used to determine the relationship and intensity and direction of the relationship between independent and dependent variables. SPSS software version 23 has been used for statistical analysis. According to the obtained results, the physical components and perceptual have the greatest effect on inducing the sense of place. Social and functional components have a lesser effect on inducing sensitivities in mosques. The variables of form and visual geometry, form and perceptual geometry, services, security and social participation are directly affect on inducing a sense of place in mosques.

6

Keywords: Sense of place, Architecture, Historical mosques, Dezful

* Teacher of Architecture Department, Ahvaz Branch, Elamite Azad University, Ahvaz, Iran, (Corresponding Author).
Hamedhayaty@yahoo.com

** Sul Life Omar Degree Kess Master of Maskan Architecture, Institute for Higher Education Acecr Khouzestan.
B.mortazavi2871@gmail.com.